

Oud Utrecht 2

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrechtse kinderen in de Hongerwinter

Het tragische lot van Levie Mozes

Dornseiffen, 19e-eeuwse bestsellerauteur van studieboeken

museum Catharijneconvent Utrecht

FRANCISCUS

Met het verhaal van
Henk van Os

5 maart t/m 5 juni 2016

 BankGiroLoterij
VONN M&P, WILLEM M&P

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

BGNU

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

32

Ingrid de Zwarte

Commissie Kindervoeding hielp Utrechtse kinderen de Hongerwinter door

38

Kaj van Vliet

Nieuw onderzoek naar de Utrechtse Libri Ordinarii
Boekbespreking

40

Dick Dornseiffen

Gerardus Dornseiffen, leraar en succesvol schrijver van studieboeken

46

Joyce Pennings

Fort vertelt eigen geschiedenis
Het nieuwe Waterliniemuseum Fort bij Vechten

48

Ceciel Huitema

Het lot van Levie
Hoe een joodse inwoner van Houten in Auschwitz terechtkwam

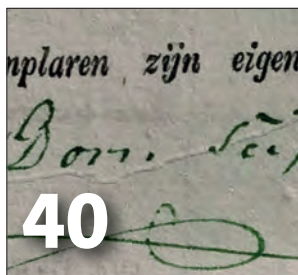
55

Agenda

Commissie Kindervoeding

In de Hongerwinter van 1944 - 1945 moesten de gemeenten de schoolvoeding stopzetten. De Commissie Kindervoeding nam het werk over en zorgde ervoor dat kinderen van 0 tot 14 jaar een of twee voedzame maaltijden per week kregen. Nergens was de Commissie zo succesvol als in Utrecht.

50.000 handtekeningen

De Utrechtse leraar en (con)rector van de Latijnse School Gerardus Dornseiffen was zeer succesvol als schrijver van studieboeken en vertaler van Griekse klassieke teksten. Hij tekende persoonlijk ieder exemplaar van zijn Handleidingen en Handboeken tot de Algemeene Geschiedenis, 50 of 60.000 handtekeningen in totaal.

Het lot van Levie

Tijdens de oorlog telde het dorp Houten maar twee joodse inwoners. Eén van hen, Levie Mozes, werd in oktober 1942 gearresteerd toen hij op bezoek was bij een bevriende boer. Was hij verraden door zijn eigen vrouw? Reconstructie van een tragische geschiedenis die eindigde in Auschwitz.

□ OMSLAG: 'THUIS OP', TEKENING VAN AUGUST VAN DER LINDE UIT APRIL-MEI 1945 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN.

Commissie Kindervoeding hielp Utrechtse kinderen de Hongerwinter door

Tijdens de Hongerwinter zetten gemeenten noodgedwongen de schoolvoeding aan kinderen stop. In reactie daarop ontstonden overal initiatieven om noodlijdende kinderen alsnog te kunnen bijvoeden. Utrecht was één van de eerste steden die zo'n organisatie opzette. De Utrechtse 'Commissie Kindervoeding' groeide in enkele maanden uit tot de grootste in haar soort.

Toen de toevoer van voedsel en brandstoffen aan het bezette westen van Nederland in de herfst van 1944 grotendeels stagneerde, ontstond een directe dreiging voor de gezondheid van kinderen. De oorlogsomstandigheden hadden grote consequenties voor deze kwetsbare groep. De officiële rantsoenen van kinderen vanaf 4 jaar waren namelijk gelijkgesteld aan die van volwassenen. Op het dieptepunt, in februari 1945, bevatten deze rantsoenen nog maar 340 kilocalorieën per persoon per dag. Bovendien bevelen de voedselautoriteiten dat gemeenten ten gunste van een zo eerlijk mogelijke voedselverdeling alle bonvrije (en dus gratis) maaltijden moesten stopzetten. Hieronder viel ook schoolvoeding.

Dat de overheid zich terugtrok uit de organisatie van kindervoeding betekende meer dan alleen het afschuiven van verantwoordelijkheden; het was een bewuste strategie van de Nederlandse voedselambtenaren. Tijdens de Duitse bezetting was schoolvoeding voor kinderen onder de armoedegrens blijven bestaan, echter met inmenging van

Tekening van August van der Linde uit 'Zoo was Nederland in de winter 1944-1945'. De Utrechter Van der Linde maakte een grote reeks tekeningen over de dagelijkse gevolgen van de oorlog en over het werk van de Commissie Kindervoeding.*

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Ingrid de Zwarte

Historica, bereidt een proefschrift voor over de Hongerwinter aan de UvA en het NIOD.

* De redactie heeft geprobeerd het copyright van het werk van August van der Linde te achterhalen en te eerbiedigen. Wie meent auteursrechtelijke aanspraken te hebben, kan contact opnemen met de uitgever.

de gehate nationaalsocialistische Nederlandse Volksdienst (NVD). Toen de geallieerde opmars in Nederland begon, zagen Nederlandse voedselambtenaren dit als uitgelezen kans om de NVD definitief uit te schakelen uit de voedselvoorziening. Zolang gemeenten niets zouden organiseren, kon de NVD zich er niet mee bemoeien. Zo gebeurde het dat de NSB noch de Duitse bezetter zich met de organisatie van kindervoeding bemoeide tijdens de Hongerwinter. Terwijl de overheid zich terugtrok, ontstonden lokaal overal hulpacties die de zorg voor kinderen overnamen. De jeugd was immers de toekomst van de samenleving. Dit resulteerde onder andere in de evacuatie van zo'n 40.000 kinderen van het stedelijke westen naar het agrarische noordoosten van het land. Ook met kindervoeding schoten de nieuwe hulpcomités te hulp. Het is opmerkelijk dat deze lokale initiatieven tot nu toe grotendeels onbekend zijn gebleven. Bijvoeding tijdens de Hongerwinter maakte voor veel kinderen namelijk het verschil tussen leven en dood. Bij gebrek aan een centrale organisatie voor kindervoeding ontstonden in alle steden op een andere manier hulpacties. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, maar ook in kleine stedelijke gebieden, gingen buurt- en wijkcomités gratis maaltijden voor kinderen bereiden. Kerken en onderwijsinstellingen speelden hierin een voortrekkersrol. Later zouden veel van deze comités fuseren met een lokale afdeling van het Interkerkelijk Bureau (IKB), dat zich met instemming van de Nederlandse voedselambtenaren én van de Duitse bezetter niet alleen over noodvoeding maar ook over de kinderuitzendingen ontfermde. In Utrecht lag dat net iets anders. Daar ontstond al vroeg één grote organisatie. Met uitzonderlijk succes.

Oproep Rode Kruis

Utrecht was een van de eerste steden die schoolvoeding ging organiseren buiten de officiële kanalen om. Op 18 oktober 1944 nam de lokale afdeling van het Rode Kruis het initiatief. Binnen enkele dagen wist het Rode Kruis een stadsbrede samenwerking op te zetten met de GGD, voorzitters van bestaande voedselcomités en vertegenwoordigers van de grote kerkgemeenschappen. Samen zouden zij de verzorging van noodlijdende kinderen in de leeftijd 6-14 jaar op zich gaan nemen.

Ondervoede kinderen in een woning in de Balkstraat, 23 december 1944. Foto gemaakt door opzichter P. Linschoten van de Stichting Volkswoningen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De basis voor deze organisatie was nog maar net gelegd, toen de interne bestuursstructuur van het Rode Kruis compleet op zijn kop werd gezet. In oktober 1944 benoemde Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied Arthur Seyss-Inquart de SS'er Carel Piek tot nieuwe secretaris-generaal van het Rode Kruis. Het toenmalige bestuur van het Utrechtse Rode Kruis staakte direct zijn werkzaamheden en besloot alle verantwoordelijkheden voor de kindervoeding over te dragen aan de kerken. Zo konden zij – met succes – de kindervoeding doorgang laten vinden, zonder bemoeienis van Piek of van de Duitse bezetter. Aanvankelijk wilde het Rode Kruis ondervoede kinderen onderbrengen bij beter gesitueerde gastfamilies om hier een of meerdere malen per week een warme maaltijd te delen en zo aan te sterken. Dit strookte met het heersende idee dat kinderen het beste binnen traditionele familiestructuren konden worden geholpen. Op zondag 22 oktober

Kinderen en moeders tijdens de Hongerwinter in een gaarkeuken of uitdeelpost in de buurt van de Kanaalweg.

□ FOTO'S W. DE BEER | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

riepen geestelijke leiders van alle Utrechtse kerken vanaf de kansel hun ingezetenen op om hun deuren te openen. De oproep luidde:

‘De toenemende voedselschaarste in de stad Utrecht vormt een ernstig gevaar voor de gezondheidstoestand van de kinderen. De afdeling Utrecht van het Nederlandse Rode Kruis wil trachten hierin te voorzien door een dringend beroep te doen op de burgerij van Utrecht. Het Nederlandse Rode Kruis vraagt daartoe aan die burgers, die hiertoe in staat en bereid zijn, één of meerdere malen per week één of meerdere kinderen een maaltijd te willen verschaffen. Zij, die bereid zijn, aan deze oproep gevolg te geven, worden verzocht, zich op te geven bij de Commissie voor Kindervoeding van de afdeling Utrecht van het Nederlandse Rode Kruis. Koningslaan 81 Emma-kliniek of: bij de Diaconieën en parochies der kerken.’

De oproep was een groot succes. Binnen enkele dagen meldden 2.000 gastgezinnen zich aan om een kind op te nemen aan tafel. Aangemoedigd door dit succes besloten de kerken twee weken later eenzelfde oproep te doen. Dit keer waren de resultaten echter teleurstellend. Niet alleen waren er aanzienlijk minder vrijwilligers; veel van de oorspronkelijk gastgezinnen moesten bekennen dat zij niet langer aan de actie konden meewerken. De voedselsituatie in Utrecht was in enkele weken dermate verslechterd dat veel gezinnen geen bordje eten meer over hadden.

Commissie Kindervoeding

Nu de eerste aanpak leek te falen, probeerde het comité op een andere manier de kinderen te helpen. Op 30 oktober opende de zogenaamde *Commissie Kindervoeding* aan de Malakkastraat, Hasebroekstraat, Kanaalstraat en in Tuindorp vier gaarkeukens, die aan 2.400 kinderen een gezamenlijke warme maaltijd konden verstrekken.

De aanmelding van de kinderen geschiedde door de gehele stad, voornamelijk bij de verschillende kerkgebouwen. Ook de maaltijden vonden in kerk- en schoollokalen door

de gehele stad plaats. Toen het aantal deelnemers bleef groeien, richtte de commissie een centraal bureau op, waar alle kinderen geregistreerd moesten worden. Deze taak werd ondergebracht bij de Diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente aan de Muntstraat 5. Daar bewaarde de commissie de persoonsgegevens van alle kinderen, inclusief hun kerkgenootschap, in een dubbel kaartensysteem. Zo trachtte de commissie fraude met het schaarse voedsel te voorkomen.

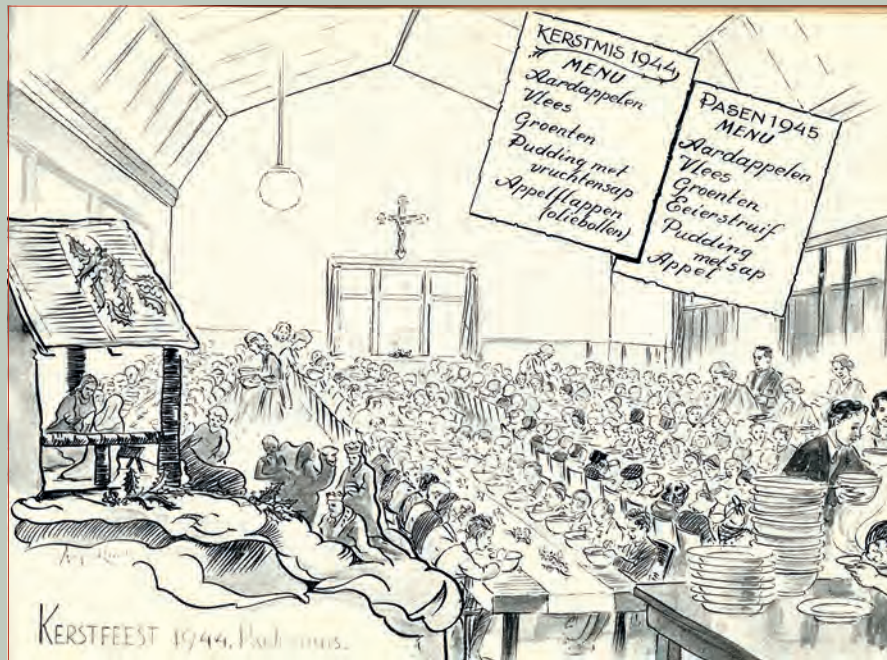
Het bij elkaar krijgen van de benodigde levensmiddelen vormde wellicht de grootste uitdaging. Aanvankelijk kochten de verschillende keukens nog zelfstandig in door op eigen gelegenheid naar de boeren te trekken of via contacten in het noordoosten van het land voedsel te regelen. Dit gebrek aan samenwerking ging echter snel tegen de keukens werken. Met het stijgen van de nood steeg deelname aan de maaltijden in rap tempo. De Commissie Kindervoeding installeerde daarom een centrale inkooporganisatie met een aparte transportcommissie. De levensmiddelen kwamen in deze beginfase hoofdzakelijk binnen via de vele hulpacties die overal in het noordoosten van het land waren opgezet om het hongerende westen te helpen. Deze tochten waren door de Duitse inbeslagname en de Geallieerde beschietingen nooit zonder gevaar. Op één tocht van Utrecht naar Groningen moest een chauffeur veertien keer zijn auto verlaten vanwege luchtaanvallen.

Vanaf januari 1945 ging alle aanvoer van levensmiddelen uitsluitend nog via het Interkerkelijk Bureau (IKB). Het IKB had officieel toestemming gekregen van zowel de voedselautoriteiten als de Duitse bezetter om al het voedsel dat niet bestemd was voor de officiële rantsoenen te gebruiken voor hun noodvoedselverdeling op basis van sociale en medische indicatie. Toen de voedselautoriteiten op last van de Duitse bezetter op 1 maart de bruggen over de IJssellinie sloten voor particuliere voedseltransporten, werd de toevoer van levensmiddelen nog moeilijker. Vanaf dat moment mocht alleen voedsel bestemd voor Provinciale Voedselcommissarissen (PVC) de IJssel passeren. De PVC voor Utrecht was bereid een deel hiervan af te staan aan het IKB en zo kon het werk van deze organisatie in samenwerking met de Commissie Kindervoeding blijven bestaan. In totaal voerden alle partijen

samen meer dan 220 ton levensmiddelen aan voor de kinderen. Na de bevrijding waren het de geallieerden en het Rode Kruis die voor de levensmiddelen zorgden.

Tijdens de Hongerwinter was het voedselprobleem onlosmakelijk verbonden met het brandstoffentekort. De districtsadviseur van het Rijkskolenbureau te Utrecht heeft er echter altijd voor zorggedragen dat de maaltijden voor de kinderen bereid konden worden. De restjes steenkolen, cokes, sintels of hout konden ze bij de kinderkeukens maar al te goed gebruiken. In de keukens was altijd een speciale houtploeg aanwezig die de zware taak had het aangevoerde hout tot blokken te verwerken en het vuur aan te houden.

Het aantal kinderen dat gevoed kon worden groeide door de nieuwe samenwerkingen snel. In november openden

Kerst diner in Paulushuis 1944.

□ TEKENING AUGUST VAN DER LINDE UIT JULIUS, KINDEREN IN NOOD

aan het Houtplein en de Kanaalweg nieuwe gaarkeukens voor de schoolkinderen en begin 1945 volgden vestigingen aan de Draaiweg, Adelaarsstraat, het Veemarktplein en in Zuilen. Toen het IKB zich in januari verbond aan de schoolvoeding verdubbelde het aantal kinderen van 10.000 naar 20.000. Zelfs daarna bleef dit aantal groeien. Op het hoogtepunt, in juni 1945, ontvingen maar liefst 40.000 kinderen in Utrecht een of meer extra maaltijden per week van de Commissie Kindervoeding. Dit kwam neer op bijna 90 procent van de Utrechtse jeugd, exclusief de 6.000 kinderen die naar boeren waren uitgezonden, waar de Commissie Kindervoeding eveneens aan mee heeft geholpen.

Eén grote maaltijd

In de eerste weken konden alleen schoolgaande kinderen van 6 tot 14 jaar maaltijden krijgen. Eenmaal per week kreeg de jeugd in grote eetzaal een flinke maaltijd met een voedingswaarde van 900 tot 1000 kilocalorieën. Dat was begin 1945 maar liefst twee tot drie keer wat de kinderen via hun officiële rantsoenen per dag kregen. In maart 1945 hielp de GGD met medisch onderzoek naar de gezondheid van de toen 24.000 deelnemende kinderen. De jongens en meisjes die het meest aan ondervoeding leden, mochten in het vervolg meerdere malen per week een bordje stamppot komen eten.

Toen in de laatste week van december de keukens gesloten waren voor de Kerstvakantie ontvingen de deelnemende kinderen een broodmaaltijd. Deze actie werd verzorgd door vrouwen die reeds hun sporen hadden verdiend door geruime tijd boterhammen te smeren voor gevangenen van het Kamp Amersfoort. In één week maakten de vrouwen 20.000 boterhammen klaar.

De nadruk op schoolgaande kinderen is verklaarbaar door de karige volwassenrantsoenen die deze kwetsbare groep

1. STAMPPOT.	Cal.	2. STAMPPOT.	Cal.
500 gram veenaardap.	335	300 gram aardappelen	276
150 gram zuurkool	36	200 gram bieten	78
50 gram vlees	100	30 gram meel	103
100 gram melkpoeder	349	10 gram stroop	32
5 gram zout	—	5 gram zout	—
20 gram boter	157	10 gram boter	79
	977	75 gram melkpoeder	261
			829
3. STAMPPOT.	Cal.	4. SOEP.	Cal.
650 gram aardappelen	598	150 gram macaroni	511
30 gram vlees	107	90 gram vlees	321
250 gram knolraap	98	5 gram zout	—
5 gram zout	—		832
	803		
5. SOEP.	Cal.	6. PAP.	Cal.
100 gram macaroni	341	100 gram melkpoeder	349
75 gram bonen	220	20 gram boter	157
50 gram aardappelen	46	3 gram zout	—
10 gram vlees	20	8 gram suiker	32
3 gram zout	—	120 gram tarwebloem	412
	627	30 gram gerstgries	102
			1052
7. PAP.	Cal.	8. PAP.	Cal.
100 gram melkpoeder	349	0,6 liter melk	372
20 gram boter	157	9 gram boter	70
3 gram zout	—	3 gram zout	—
20 gram stroop	63	35 gram tarwebloem	120
60 gram tarwebloem	206	30 gram havermout	114
50 gram macaroni of		45 gram beschuit	173
havermout e.d.	171		849
	946		

Menu's van de Commissie Kindervoeding.

□ UIT JULIUS, KINDEREN IN NOOD

kreeg, terwijl baby's en peuters recht hadden op relatief betere rantsoenen en bovendien ook nog extra maaltijden van de overheid kregen. Kleuters in de leeftijd van 4 en 5 jaar werden in eerste instantie uitgesloten, omdat het voeden van jonge kinderen moeilijkheden met zich meebracht. Zij zijn veel minder goed in staat zelfstandig te eten en bovendien leek het voor hen fysiek gezien moeilijker om in één keer een grote maaltijd te verteren.

De voedselpositie verslechterde in de loop van de winter echter dusdanig dat de commissie vond dat er ook iets voor de jongsten gedaan moest worden. Vanaf begin maart begon zij met het voeden van kinderen in de leeftijd 4-5 jaar. Ook deze jeugdigen kregen eenmaal per week een warme maaltijd. Na ongeveer zes weken bleek de actie voor de kleuters zo succesvol, dat vrijwel alle kinderen in deze leeftijdscategorie gebruik gingen maken van de bijvoeding. Kinderen in de leeftijdscategorie 1 tot en met 3 jaar werden door hun relatief gunstige voedselpositie niet allemaal in de bijvoedingsinitiatieven betrokken, alleen zij die het medisch gezien het hardste nodig hadden. Vooral bij deze groep kinderen was reservevorming in mindere mate mogelijk en was de kans op voedingsstoornissen groter.

Bereiden van de maaltijden en moeder die kleuter te eten geeft.

□ UIT JULIUS, KINDEREN IN NOOD

Om die reden kregen de peuters drie maal per week een kleinere maaltijd. In plaats van de grove stampot aten zij voornamelijk pap.

Net zoals in andere steden had ook de Utrechtse kindervoedingsorganisatie zonder medeweten van de bezetter banden met het verzet, zo blijkt uit naoorlogse documentatie. De Utrechtse Commissie Kindervoeding onthulde dat zij in het geheim zorgdroeg voor 66 ondergedoken joodse kinderen via de 'illegale uitdeelpost' in de Boterstraat. Daar konden de verzorgers van de kinderen tweemaal per week pap afhalen, die vanzelfsprekend van onmisbare waarde is geweest in die extra moeilijke tijd voor onderduikkinderen.

Anders dan andere

Utrecht kende een andere organisatie van kindervoeding dan andere steden. Allereerst maakte de Commissie Kindervoeding preventief werken tot een expliciet doel. De organisatie keerde zich hiermee tegen het heersende idee dat alleen kinderen die medisch onderzocht waren en gediagnostiseerd met een ernstige mate van ondervoeding konden participeren in extra maaltijden, zoals bij het IKB gebruikelijk was. 'Niet de genezing, maar de voorkoming van ondervoeding was ons doel', schreef de commissie.

Het was belangrijk dat geen enkel kind over het hoofd werd

□ UIT JULIUS, KINDEREN IN NOOD

gezien. De commissie betoogde dat het soms juist de kinderen van rijkere families waren die de maaltijden het hardst nodig hadden. Daarmee zette zij zich af tegen het idee dat economische status of inkomen als criterium moest gelden. Kortom, in plaats van het enkel helpen van de medisch en sociaal gezien meest noodlijdende kinderen hadden alle kinderen in Utrecht recht op een extra maaltijd.

Het tweede verschil met andere steden was de prominente aanwezigheid van het geloof. Ook in steden als Den Haag, Rotterdam en Amsterdam speelden kerken een rol in de organisatie van kindervoeding, maar het doel van het IKB was altijd 'door de kerken, voor iedereen', wat inhield dat denominatie geen rol mocht spelen tijdens de maaltijden of bij de kinderuitzendingen. In Utrecht bleef de Commissie Kindervoeding juist stevig vasthouden aan de verzuiling. De schoolkinderen werden zelfs in drie strikt gescheiden groepen verdeeld: Rooms-katholiek, Hervormd en Gereformeerd, waarbij de kleine groep niet-religieuze kinderen werden ondergebracht bij de Gereformeerden, aangezien daar het meeste plek over was.

Iedere groep had zijn eigen leiders en helpsters, die twee dagen per week over de keukens beschikten. 'Daardoor werd bereikt, dat de kinderen in de geestelijke sfeer verkeerden, waarin zij krachtens hun afkomst thuis hoorden', aldus de commissie. Het afzonderlijke eten per geloofsgroep werd zeer belangrijk geacht, omdat kinderen van 6 tot 14 jaar wel wat geestelijke leiding konden gebruiken bij de maaltijden. Bij de kleuters werd van deze strikte scheiding afgeweken, 'omdat de geestelijke leiding voor deze kinderen nog van weinig invloed is'. Hoe erg de nood ook was, de toekomst van de samenleving was veiliger als 'ieder bij zichzelf bleef'.

Onmisbare waarde

Aangezien de problemen met de voedselvoorziening direct na de bevrijding nog lang niet waren opgelost, bleef de Commissie Kindervoeding haar werkzaamheden na mei 1945 nog enige tijd voortzetten. Op het hoogtepunt, in juni 1945, verzorgde de commissie een of meer maaltijden per week voor 40.000 kinderen, wat neerkwam op ongeveer 65 procent van de kinderen in de leeftijd 0 - 3 jaar en bijna alle kinderen in de schoolgaande leeftijd in de stad.

Bij het werk van de commissie kindervoeding waren tientallen vrijwilligers betrokken. Tekening August van der Linde.

□ UIT JULIUS, KINDEREN IN NOOD

Vanaf juni droeg de commissie de verantwoordelijkheid voor de kindervoeding samen met het IKB weer over aan de officiële instanties. De organisatie bleef nog wel voeding voor baby's en peuters verzorgen, maar ging ervan uit dat de lokale overheid de schoolkindervoeding weer op zich zou nemen. Financiële problemen stond deze overdracht van verantwoordelijkheden echter in de weg. Bovendien vond de gemeente Utrecht dat de kinderrantsoenen weer voldoende waren en dat noodvoeding niet meer noodzakelijk was. In juni 1945 stopte de schoolvoeding in Utrecht dan ook plotsklaps helemaal.

Geallieerde hulpverleningsorganisaties onderkenden na de bevrijding direct het belang van de werkzaamheden van de Commissie Kindervoeding. In juli 1945 schreef majoor Millen dat zijn organisatie bij de bevrijding van Utrecht verwachtte dat niets of vrijwel niets georganiseerd zou zijn voor kinderen in de leeftijd van 1 tot 14 jaar. Hij was dan ook verbaasd dat zo'n organisatie in Utrecht wél bestond, en dat deze dusdanig goed georganiseerd was dat deze direct uitgebreid kon worden voor na oorlogse hulpverlening. Millen: 'Het kan niet genoeg benadrukt worden hoezeer het bestaan van deze keukens van waarde is geweest voor de kinderen.'

Belangrijkste bronnen en literatuur

- HUA, 816 Nederlands Hervormde Gemeente te Utrecht.
- HUA, 1007-3 Gemeentebestuur te Utrecht 1813-1969.
- HUA, 1364 Gemeentelijke Voorzieningsdienst te Utrecht.
- Nationaal Archief, 2.11.30.06 RBVVO Massavoeding.
- H.W. Julius, *Kinderen in nood: Kindervoeding in de stad Utrecht in de Nood-Winter 1944-1945* (Utrecht: Commissie Kindervoeding voor de Stad Utrecht, 1946).

Nieuw onderzoek naar de Utrechtse Libri ordinarii

Het zijn de draaiboeken van de Middeleeuwse liturgie. In Utrecht zijn liefst vier van deze Libri ordinarii overgeleverd. In een recent verschenen internationale bundel komen ze uitgebreid aan de orde.

Een priester draagt de mis op. Fragment van Rogier van der Weyden, De zeven sacramenten, 1440-1445.

□ COLLECTIE M - MUSEUM LEUVEN (BRUIKLEEN KONINKLIJK MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN)

Liturgie nam in de Middeleeuwen een centrale plaats in, niet alleen binnen de muren van de kerk maar ook daarbuiten. Klokgelui, processies, bedevaarten en pelgrimages gaven de liturgie ook elders in de samenleving een gezicht. Voor de geestelijken in de Utrechtse kloosters en kapittelkerken vormde het onderhouden van de dagelijkse cyclus van missen en gebeden, voorlezingen en gezangen, hun belangrijkste opdracht: alles tot meerdere glorie van God en voor het zielenheil van alle weldoeners van de kerk.

De middeleeuwers kenden verschillende soorten liturgische boeken waarin de diverse componenten voor de liturgie werden vastgelegd, zoals het *Antifonarium* en het *Evangelarium*, het gezangenboek en het evangelieboek. Voor wie wil weten op welke wijze de liturgie in een bepaalde kerk werd voltrokken, biedt het *Liber ordinarius* de belangrijkste bron. Dat bevat niet alleen een overzicht van alle teksten die doorheen het kerkelijk jaar in de liturgie werden gezongen en gelezen, maar ook een beschrijving van het verloop daarvan: welke handelingen er moesten worden verricht, op welk moment, op welke plek en door welke persoon. Daarmee heeft het *Liber ordinarius* veel weg van wat we tegenwoordig een gids of draaiboek zouden noemen. De vroegste voorbeelden van dit genre dateren van het midden van de 11e eeuw, waarna ze in de 12e en 13e eeuw een algemene verspreiding kregen.

Het *Liber ordinarius* vormt het centrale onderwerp van een bundel die in 2015 het licht zag. De bundel bevat maar liefst zestien Duits- en Engelstalige artikelen, de late oogst in druk van de lezingen die in november 2008 werd gehouden op een symposium in Steyl bij Venlo, georganiseerd door het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies aan de Tilburg University. De late verschijning is een direct gevolg van het voortijdige overlijden van een van de belangrijkste initiatiefnemers, dr. Ike de Loos, aan wier nagedachtenis de bundel is opgedragen.

In de bundel, geredigeerd en ingeleid door Charles Caspers en Louis van Tongeren, komt een groot aantal vertegenwoordigers van dit liturgische brontype aan bod, afkomstig uit diverse plaatsen uit het Duitse Rijk, Frankrijk en de Lage Landen. Een opvallend groot aantal studies is gewijd aan het bisdom en de stad Utrecht, reden waarom deze bundel in dit tijdschrift zeker aandacht verdient.

Schuimspanen en schuifkruizen

Een nuttig overzicht van alle overgeleverde *Libri ordinarii* voor de noordelijke Nederlanden levert de (postume) bijdrage van Ike de Loos. Uit haar overzicht blijkt dat er uit Utrecht maar liefst vier exemplaren bewaard zijn gebleven: een van de Dom van ca. 1200 (overgeleverd in een 14e-eeuwse kopie), twee van het kapittel van St. Salvator van respectievelijk ca. 1330-1340 en begin 16e eeuw, en een van het kapittel van St. Marie van ca. 1425. Aan de hand van een zeldzaam voorbeeld van een *Liber ordinarius* voor parochieel gebruik, namelijk de parochie van Ootmarsum, laat zij zien dat de tekst

daarvan in de basis is terug te voeren op de *Libri ordinarii* van de Utrechtse Dom- en kapittelkerken.

Het bijzondere karakter van het oudste *Liber ordinarius* van St. Salvator wordt belicht in het artikel van Louis van Tongeren. Dat was niet zozeer gelegen in de beschrijvende en instructieve teksten, maar veel eerder in de toevoeging van verklarende teksten van allegorische aard, die alle blijken te zijn ontleend aan het standaardwerk over de middeleeuwse liturgie van William Durandus (1286). Een ander aspect van de liturgische praktijk bij St. Salvator wordt uit de doeken gedaan in de bijdrage van Casper Staal (een bewerking van een artikel dat hij in 2009 in het *Jaarboek Oud-Utrecht* publiceerde). Dit betreft het gebruik van zogenaamde schuimspanen. Deze schijfvormige kruistekens, vervaardigd van brons of zilver, verguld en voorzien van edelstenen, werden op lange stokken meegedragen om het beste kruis in de processie te flankeren. Dergelijke schuimspanen worden bij St. Salvator vermeld in een van de drie 16e-eeuwse kostersboekjes van dit kapittel. Het gebruik ervan bij de Utrechtse kapittels blijkt echter veel verder terug te gaan in de tijd, zo blijkt uit een vermelding in de *ordinarius* van de Dom van ca. 1200. Waar deze schuifkruizen tot de Reformatie bij diverse Utrechtse kapittelkerken in gebruik waren, blijken ze in de klooster- en parochiekerken geheel afwezig.

‘Eeuwig en onveranderd’

De codificatie van liturgische gewoonten bij de Utrechtse kapittels wordt nader onderzocht door Bram van den Hoven van Genderen. Daarvoor put hij uit drie, op het eerste oog heel verschillende laatmiddeleeuwse bronnen uit de archieven van St. Salvator, de Dom en St. Marie: de *Ordinatio et Regula* (1393/94), die achter het 14e-eeuwse *Liber ordinarius* van St. Salvator is bijgevoegd, het onderdeel *De ceremoniis chorii* uit het Statutenboek van de Dom (1342) en het *Ceremoniale* van St. Marie (1515). Opmerkelijk bij St. Salvator is de combinatie in dezelfde band met een Obituarium of Necrologium. Die combinatie sluit, zoals de auteur terecht

aangeeft, nauw aan bij de al oudere traditie van het Kapittelboek, de leidraad van elk kapittel voor de dagelijkse bijeenkomst van de kanunniken in de kapittelzaal. Ook het Statutenboek van de Dom draagt verschillende elementen in zich die daaraan zijn ontleend. Van den Hoven van Genderen brengt deze drie codificaties in verband met de hervormingen die vanaf het midden van de 14e eeuw bij deze kapittels werden doorgevoerd. Door de gewoonten uit de liturgische praktijk vast te leggen, werden zij meer gereguleerd en kregen zij, zeker in combinatie met de optekening van de statuten van het kapittel zoals bij de Dom een bindend karakter. Dat gold niet minder voor het Ceremoniale van St. Marie, dat in opdracht van de deken werd samengesteld en gepresenteerd als een statuut ‘dat eeuwig en onveranderd diende te worden nagevolgd’.

Ordinarius van St. Salvator

Jammer is dat in deze bundel niet de kans te baat is genomen de Utrechtse *Libri ordinarii* te onderzoeken in relatie tot het interieur van de Dom en de kapittelkerken, zoals Kees van der Ploeg dat elders wel doet voor de kapittelkerk van St. Lebuinus in Deventer. De schat aan gegevens die deze boeken in zich dragen over de inrichting van de kerk en het concrete gebruik daarvan blijft zo voor de Utrechtse kapittelkerken onderbelicht. Dat neemt niet weg dat deze bundel een nuttige aanvulling biedt op het bestaande onderzoek en maar eens onderstreept hoe groot de waarde is van dit voor velen moeilijk toegankelijke type bronnen. Het is daarom zeer te hopen dat, waar onderzoekers al langer gebruik kunnen maken van edities van de *ordinarii* van de Dom en St. Marie, ook de uitgave van de oudste *ordinarius* van St. Salvator nog eens het licht mag zien. Verschillende onderzoekers, onder wie Ike de Loos en de eveneens voortijdig overleden Utrechtse hoogleraar middeleeuwse muziekwetenschap Kees Vellekoop, hebben hiervoor in het recente verleden voorbereidend werk verricht, maar de voltooiing daarvan laat vooralsnog op zich wachten.

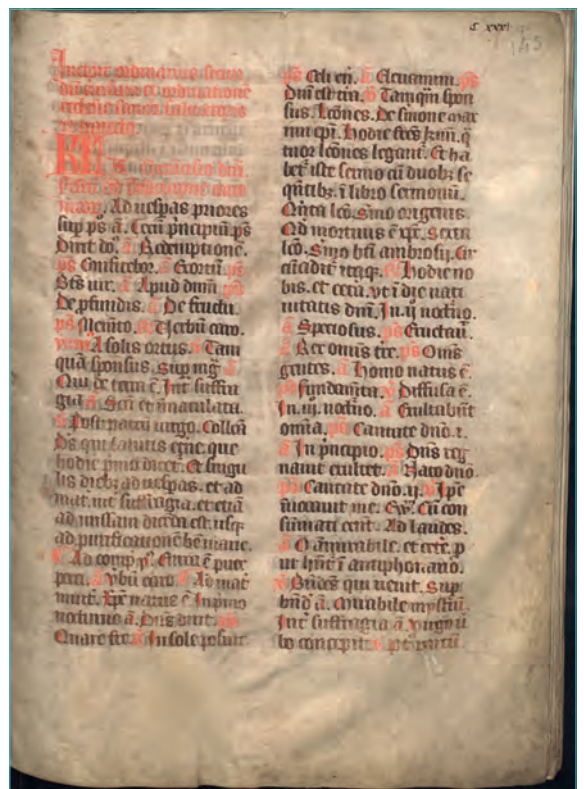
Boekbespreking

Boekbespreking

Charles Caspers en Louis van Tongeren (redactie), *Unitas in pluritate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte/ Libri ordinarii as a Source for Culture*. Münster, Aschendorff Verlag, 2015. ISBN 9783402112687. 411 pagina's, € 59,00.

Kaj van Vliet

Historicus, als rijks- en gemeentearchivaris verbonden aan Het Utrechts Archief, tevens redactielid van dit tijdschrift.

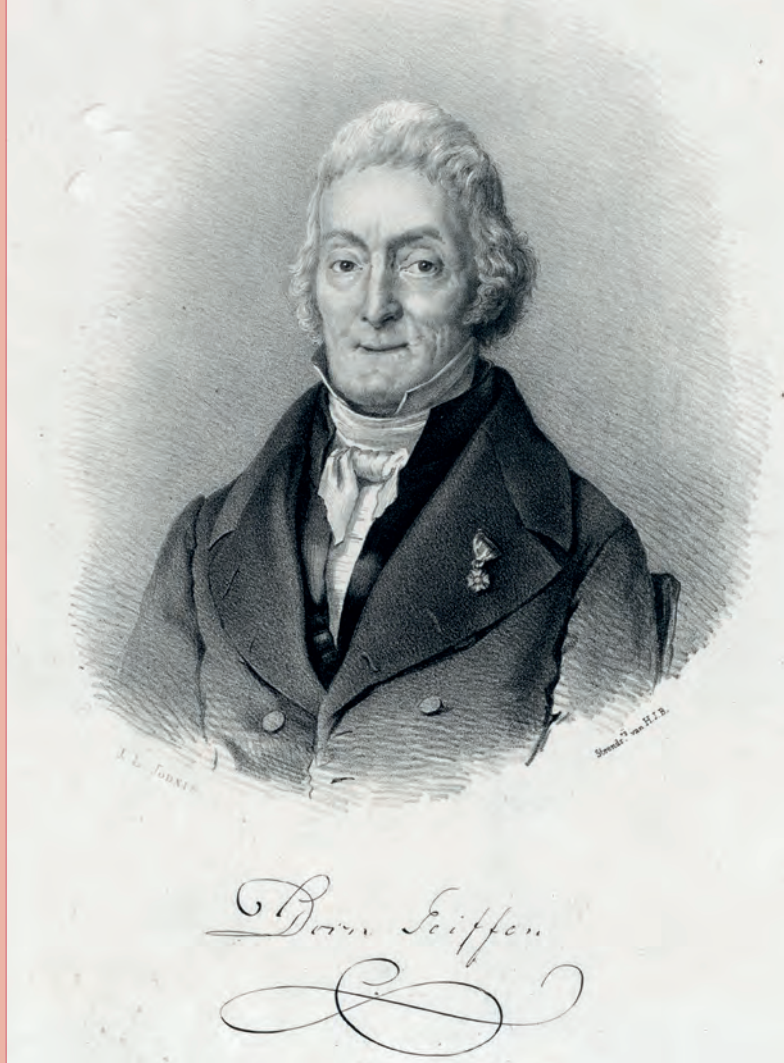

Openingsbladzijde van de *ordinarius* van het kapittel van Oudmunster, ca. 1330-1340.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF OUDMUNSTER, INV.NR. 395

Gerardus Dornseiffen (1774-1858). De dichter en hoogleraar Adam Simons schreef over de gelijkenis: 'WEDERLEGGING. / 't Is Dorn Seiffen niet, dat daar ons oog aanschouwt, / Te loddrig is dat oog, die trekken zijn te koud. / Is dat 's mans schrander beeld? - verflaauwing en verlep-ping! / De Steendruk geeft alzoo een misdruk van de schepping.'

□ LITHO VAN J.L. JONXIS GEDRUKT DOOR H.J. BACKER | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN

Gerardus Dornseiffen, leraar en succesvol schrijver van studieboeken

Gerardus Dornseiffen (1774-1858) was bijna vijftig jaar als leraar, conrector en rector verbonden aan de Latijnsche School, later het Utrechtsch Gymnasium Hieronymianum. Landelijke bekendheid verwierf hij als schrijver van schoolboeken voor de klassieke talen en als bestsellerauteur van studieboeken geschiedenis.

Gerardus Dornseiffen werd in 1774 in 's-Gravenhage geboren in het gezin van vader Johann Georg Dornseiffen en zijn tweede echtgenote Johanna Elisabeth van den Bergh. Johann Georg was een Duitse immigrant afkomstig uit het plaatsje Stiepel onder de rook van Bochum. Zijn vader was daar predikant van het eenvoudige maar sfeervolle dorpskerkje. De broer van Johann Georg, Johann Sigismund, verliet Duitsland rond 1760 en vestigde zich als boekhandelaar in 's-Gravenhage. Johann Georg volgde hem en verhuisde in 1763 ook naar deze stad. Naar alle waarschijnlijkheid werden de beide verhuizingen ingegeven door economische motieven. In 1776 verliet het gezin 's-Gravenhage: 'toen mijn vader een zwaar bankroet kreeg in zijne affaire [...] besloot hij naar Arnhem te vertrekken [...] en leefde hij stil, buiten zaken zich alleen met de opvoeding dier kinderen bezighoudende [...]', aldus het genealogisch familieboek.

In Arnhem kreeg Gerardus Dornseiffen zijn basisopleiding aan de Latijnsche School als voorbereiding op het univer-

Titelpagina (uitsnede) van *Liederen van Anakreon en Treurzang van Moschus bij den dood van den herder Bion* (1809).

□ COLLECTIE AUTEUR

sitair onderwijs. Al op 16-jarige leeftijd sloot hij zijn opleiding aan deze school met succes af. Dornseiffen besloot in de voetsporen van zijn grootvader te treden en predikant te worden. Ter voorbereiding hierop onderwees de predikant A. Boonzaier Az. hem in de Hebreeuwse taal. Onderricht in andere voorbereidende vakken ontving hij van ds. Langenbeek. Maar al spoedig kwam hij na overleg met zijn leermeesters tot de conclusie dat hij toch niet geschikt was voor het predikambt, vooral vanwege een licht spraakgebrek. Zijn problemen met de uitspraak van de letter r zou, zo dacht hij, storend kunnen zijn bij het verkondigen van Gods woord vanaf de kansel.

Van geneeskunde naar rechten

Dornseiffen ging geneeskunde studeren en vertrok daarom in 1791 naar Amsterdam. Hij nam daar, zoals in die tijd gebruikelijk, zijn intrek bij een geneesheer, in zijn geval de heelmeester Van Leeuwen die hem de praktische opleiding gaf. Apotheker Guillaume Leignes in de Kalverstraat maakte hem niet alleen vertrouwd met de geneesmiddelenleer maar ook wegwijst in de Franse en Engelse taal. Tegelijkertijd volgde hij lessen in de ontleed- en heelkunde bij professor Andreas Bonn en bekwaamde hij zich in het gebruik van kruiden bij professor Nicolaas Laurens Burman. Regelmatig bezocht hij voor deze laatste studie de Hortus Botanicus.

Dick Dornseiffen

Was medewerker van een ondernemingspensioenfonds en is achter-achter-achterkleinkind van Wilhelmus Fredericus Dornseiffen een broer van Gerardus Dornseiffen.

Na twee jaren Amsterdam wilde Dornseiffen zijn studie geneeskunde voortzetten en voltooien aan de Utrechtse universiteit. Hij kreeg echter onverwacht de functie van conrector van de Latijnsche School in IJsselstein aangeboden. Op aandringen van zijn ouders, die mogelijk financiële beweegredenen naar voren brachten, aanvaardde hij deze functie. Daarbij heeft zeker een rol gespeeld dat Utrecht dichtbij was en dat hij verwachtte het conrectorschap te kunnen combineren met een studie aan de universiteit daar. Zo geschiedde.

Toen hij over zijn studie geneeskunde advies vroeg aan twee hoogleraren, raadden die hem aan een andere studierichting te volgen. Zij achtten zijn 'prikkelbaar gestel'

Kromme Nieuwegracht 37 (links) in 1991.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Glas-in-lood met de huisnaam 'In de Regenboog van St. Pieter' boven de voordeur Kromme Nieuwegracht 37.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

niet geschikt voor de geneeskunde. Hij nam hun advies ter harte en wijdde daarom zijn leven voortaan aan de literatuur, historie en rechtsgeleerdheid. Deze laatste studie bood hem de mogelijkheid de zo zeer geambieerde academische titel te verwerven (pas met het *Organiek Besluit* van 1815 werd het mogelijk om ook in de letteren een graad te behalen. Daarvóór kon dat alleen in de theologie, genees-

kunde en rechten). In 1802 werd zijn rechtenstudie, na verdediging van zijn dissertatie *De jure Feminarum apud Romanos tam veteri nove* - over de rechten van de vrouw in de tijd van de Romeinen - bekroond met de titel van doctor in de rechtsgeleerdheid.

Drie huwelijken

In die periode leerde Dornseiffen zijn eerste echtgenote kennen: Wilhelmina Lucia van Tongeren uit het nabijgelegen De Meern. Nog vóór hun kerkelijk huwelijk (Nederlands Hervormd), dat op 6 november 1803 in De Meern werd ingezegend, kochten ze samen op 22 augustus in Utrecht een woning met erf en tuin. Het huis draagt ook nu nog de mooie naam 'In de Regenboog van St. Pieter' en staat aan de oostzijde van de Kromme Nieuwegracht met als huisnummer 37. Via een poortje in de muur aan de achterzijde van dit huis had Dornseiffen binnendoor toegang tot de school waaraan hij toen verbonden was. De koopprijs van het huis, waarvan de overdracht kort na het huwelijk plaatsvond, bedroeg f3.400,-. In deze woning speelde het gezinsleven, gekenmerkt door veel lief en leed, zich af tot zijn overlijden in 1858.

Wilhelmina Lucia van Tongeren schonk hem alvorens zij eind 1805 overleed een dochter en een zoon. In 1807 trouwde Dornseiffen in Sloterdijk met Adriana Danc-kerts, telg uit het bekende Amsterdamse geslacht Danc-kerts. Adriana bracht eveneens twee kinderen ter wereld, maar stierf in 1812. Twee jaar na het overlijden van zijn tweede echtgenote huwde hij haar jongere zus Maria Johanna Danckerts. Samen kregen zij vier kinderen. Drie van de acht kinderen van Gerardus Dornseiffen stierven op jonge leeftijd.

Begenadigd docent en schrijver

Met de maatschappelijk carrière van Dornseiffen ging het daarentegen heel voorspoedig. Toen hij acht jaar conrector in IJsselstein was, nodigde de Latijnsche School in Utrecht hem uit om preceptor, leraar klassieke talen te worden. Hij ging daarop in en vanaf 1801 onderwees hij de Utrechtse jeugd in de Griekse en Latijnse taal. Voor zijn lessen maakte hij gebruik van de door hem zelf ontwikkelde studieboeken *Grieksche Spraakkunst* en *Grammatica Latina in Schola-*

**** Bij de Erven H. GARTMAN, te Amsterdam, en verder bij alle Boekhandelaren in het Koninkrijk wordt ingeteekend op AARDBESCHRIJVING DER OUDE VOLKEN MET DE NIEUWE VERGELEKEN, door Mr. G. DORN SEIFFEN, hetwelk in vier Deelen, groot Octavo zal worden uitgegeven. De prijs bij Inteekening is f 10:- en buiten Inteekening f 12:50. De Inteekening staat open tot den laatsten Februarij 1825.**

Advertentie in de Oprechte Haarlemsche Courant van 15 januari 1825.

rum *Usum*. Beide boeken werden ook op andere Latijnsche Scholen in den lande gebruikt. De *Grieksche Spraakkunst* beleefde in 1846 haar zesde druk. Naast zijn leraarsbaan schreef hij beschouwingen en vertalingen van Griekse literaire werken zoals *Oden van Horatius* (1807), *Onomasticon Poëticum* (1808), *Liederen van Anakreon en Treurzang van Moschus bij den dood van den herder Bion* in de oorspronkelijke versmaat (1809), *Karakterschets der voornaamste helden van de Iliade* (1812) en de metrische vertaling van de 24 gezangen van de *Ilias* van Homerus. Bovendien vertaalde hij het levenswerk van professor A.H.L. Heeren, hoogleeraar aan de Universiteit van Göttingen, uit het Duits: *Ideën over de Staatskunde, onderlinge Verkeering en Handel van de voornaamste Volken der Oudheid* in zes lijvige delen. Het gemak waarmee hij boeken schreef, zou hem later in zijn leven nog zeer van pas komen.

Dornseiffen bleek van nature bijzonder geschikt voor het onderwijs. Hij wist zijn leerlingen te boeien, hen te stimuleren in het vergaren van kennis en hen voor te bereiden op het wetenschappelijk onderwijs. Een oud-leerling, J.A.C. van Heusde, zoon van de beroemde Utrechtse hoogleeraar Philip Willem van Heusde, schreef in 1859 in zijn *Levensbericht van Mr. G. Dorn Seiffen* hierover: 'Eene groote vaardigheid en gemakkelijke om zich uit te drukken in de voor de jeugd meest bevattelijke bewoordingen; eene natuurlijke levendigheid en opgewektheid, die zich door veelvuldig gebarenspeel uitte; een gelukkig geheugen, dat hem zelden of nooit den naam van eenig merkwaardig persoon of den datum van eenig gewichtig geschiedkundig feit deed missen, dat hem nimmer begaf'. Zijn voortreffelijke eigenschappen wekten volgens Van Heusde 'den geest en den ijver van het jeugdig auditorium op, bevorderden de aandacht en werkten onwillekeurig op de verbeelding, op hoofd en hart der leerlingen'.

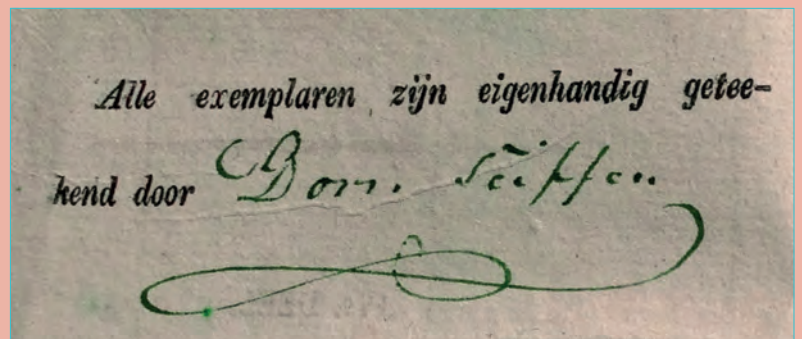
Dat Dornseiffen er blijk van gaf een uitstekend leraar te zijn bleef niet onopgemerkt, getuige de verschillende (con-)rektoraten en professoraten die hij kreeg aangeboden van andere gymnasia en van universiteiten. Al in 1808 en 1809 werd hij als rector te Arnhem en in 1815 als conrector te Amsterdam beroepen. Hij was zelfs kandidaat voor een professoraat in de rechten aan het Atheneum Illustre te Deventer en een in de geschiedenis te Leuven. Echter

Ingang van de Latijnse school, de St. Hieronymusschool, aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht.

□ TEKENING C.W. HOEVENAAR CA. 1835 NAAR EEN SCHILDERIJ VAN P.C. WONDER UIT 1817 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN

Utrecht heeft er alles aan gedaan om hem voor het stedelijk onderwijs te behouden. Meerdere malen kreeg hij om die reden verhoging van zijn jaarinkomen of eenmalige bonussen. In 1820 ontving hij de eretitel van stedelijk *Lector Litterarum humaniorum*, nadat hij al eerder, in 1817, de eretitel van *Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doctor* had gekregen. Landelijk liep het aantal studenten aan de Latijnsche Scholen steeds verder terug. De Utrechtse school telde rond

Handtekening Dornseiffen in zijn *Algemeene Geschiedenis 4e deel Middeleeuwen*, 2e druk, 1835.

□ COLLECTIE AUTEUR

1800 niet meer dan een stuk of vijftig leerlingen. Veel leerlingen stakten hun studie vroegtijdig. Zodra zij het Latijn, de taal waarin op de universiteiten werd gedoceerd, voldoende onder de knie hadden, schreven zij zich in bij een universiteit. Steeds meer rectoren van Latijnsche Scholen kwamen tot de conclusie dat het te eenzijdige onderwijs moest worden omgevormd. Naast het Latijn en het Grieks werden geleidelijk ook vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, wiskunde, natuurwetenschappen en boekhouden in het lesprogramma opgenomen. Na twee jaar onderbouw volgde vier jaar onderwijs ter voorbereiding op een universitaire opleiding dan wel op een maatschappelijke functie. De landsregering probeerde steeds meer invloed op het onderwijs te krijgen, dat tot dan toe een stedelijke aangelegenheid was geweest.

Ook de Latijnsche School te Utrecht ging hierin mee. Onder leiding van professor V.C. van Heusde werd in 1829 de reorganisatie voortvarend ter hand genomen. Dornseiffen, in 1827 tot conrector benoemd, was nauw betrokken bij de uitvoering ervan. Deze had vooral ten doel de Latijnsche

Humoristische gedichten

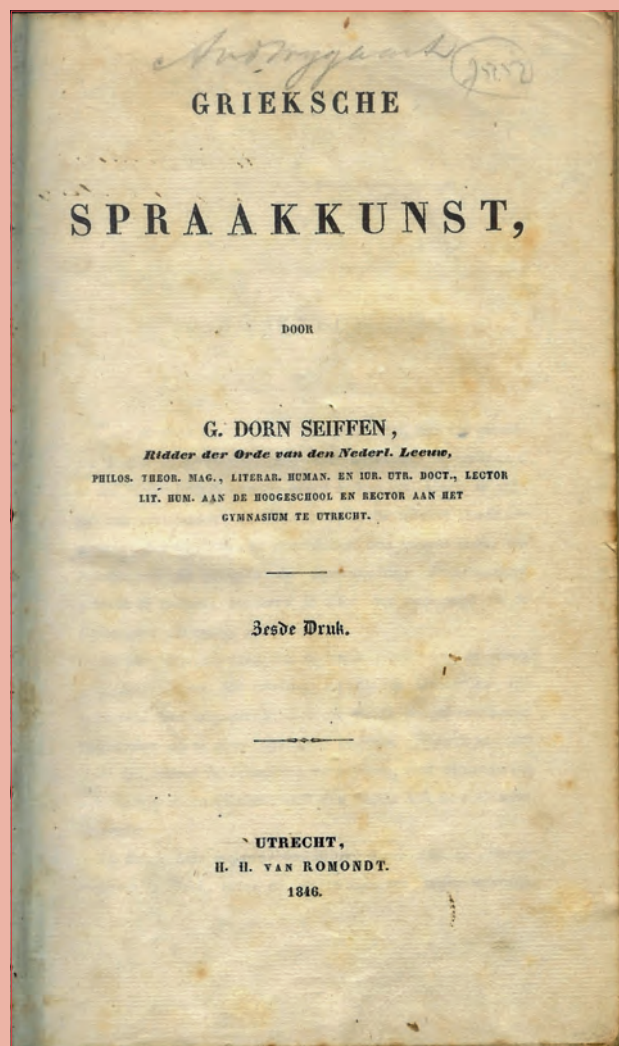
Naast het schrijven van studieboeken hield Dornseiffen zich ook bezig met de dichtkunst. Zo maakte hij vertalingen van Griekse heldendichten. Zelf dichtte hij ook, dikwijls met een moraliserende ondertoon. Maar ook de humor in zijn gedichten ontbrak niet blijkens zijn volgende pennenvruchten:

De Krachtige Zegen

*Een boer nam zijnen hoed niet af,
Als heerom 't volk den zegen gaf;
Toen nu de koster hem zag staan
En dreigde hem dien af te slaan,
Zei hij: 'Wel is zijn zegen goed,
Dan gaat hij wis ook door den hoed.'*

De Ongelijke Bedeeling

*De wereld is een zee, waarin elks hengel hangt,
Maar de eene een kabeljauw en de and're een spiering vangt.*

Zesde druk van de *Grieksche Spraakkunst* uit 1846.

□ COLLECTIE AUTEUR

School om te vormen naar een gymnasium, waarin niet langer met klassenleraren maar met vakdocenten gewerkt zou worden wat de diepgang van het onderwijs ten goede moest komen.

Geschiedenisboeken en genootschappen

Dornseiffen legde zich vanaf 1827 meer en meer toe op het vak geschiedenis. Dat ging hij in de nieuwe situatie steeds vaker doceren. In dat jaar kreeg hij van het Departement van Onderwijs de eervolle opdracht studieboeken te ontwikkelen voor het gymasiaal geschiedkundig onderwijs. In een periode van zeven jaar verschenen met enige regelmaat de resultaten van deze opdracht en rolden zijn *Handleidingen* en *Handboeken tot de Algemeene Geschiedenis*, beiden in vijf delen, van de pers. Vanaf het begin voorzag hij deze studieboeken persoonlijk van zijn in een heel regelmatig handschrift geschreven naam. Zelf merkte Dornseiffen daarover wel eens op, dat hij in de loop der jaren bijna 50.000 keer zijn naam in deze boekjes had geplaatst (boekverkopers adverteerden met de verkoop van 60.000 exemplaren). Opmerkelijk is dat hij zijn achternaam steeds in twee delen schreef als *Dorn Seiffen*. Hij was de eerste Dorn-

*** Voor den geringen prijs van **f 15,-** is alom verkrijgbaar:

Mr. G. DORN SEIFFEN,

HANDBOEK DER ALGEMEENE GESCHIEDENIS.

5 DEELEN IN 6 STUKKEN. OF PER DEEL AFZONDERLIJK:

1^e Dl. Oostersche Volken f 1,20. 2^e Dl. Grieken f 1,60. 3^e Dl. Romeinen f 2,50. 4^e Dl. Middeleeuwen f 3,40.
5^e Dl. (2 Stukken) Nieuwe Geschiedenis f 6,30.

Dit Handboek, door den Heer DORN SEIFFEN op verlangen van het Gouvernement geschreven, heeft dit klassieke dat het overal de schrijvers aanhaalt, uit welke de gebeurtenissen genomen zijn, of wie ze uitvoeriger behandeld hebben. Welk ruim gebruik er van dit Werk gemaakt is, blijkt hieruit, dat (daar de Schrijver ieder Deel met zijn naam teekent,) er meer dan 60,000 Exemplaren geteekend zijn, en dat van al de Deelen de tweede, van eenige zelfs de derde druk reeds bestaat.

Advertentie Oprechte Haarlemsche Courant 29 mei 1852.

seiffen die dit deed en, uitgezonderd een enkele imitatie door een van zijn zonen, ook de enige. Waarschijnlijk koos hij hiervoor vanwege de status die een dubbele naam had. Naast zijn werk aan de Latijnsche School was Dornseiffen een zeer betrokken en actief lid van verscheidene culturele instellingen, die niet of slechts ten dele raakvlakken hadden met de geschiedkunde. Al op jonge leeftijd werd hij lid van het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen* en in 1819 van het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*. Twee jaar later werd hij corresponderend lid van het *Koninklijk Nederlandsch Instituut voor Kunsten en Wetenschappen* en in 1822 van de *Maatschappij der Nederlandsche Letteren*. Vanaf 1830 ging zijn interesse meer en meer uit naar de Oudheid. Hij nam toen zitting in de *Commissie tot Opsporing van Romeinsche Oudheden in de Provincie Utrecht* en in 1845 ten slotte werd hij lid van de *Commissie tot Opsporing van Oudheden van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen*. Daarnaast was hij een van de oprichters van het *Natuurkundig Genootschap van Utrecht*.

Eervol emeritaat

Tot op hoge leeftijd was Dornseiffen een actief mens die met zijn kwaliteiten en talenten in hoge mate bijdroeg aan een betere samenleving. Het verbaasde dan ook niemand dat hij al in 1829 vanwege zijn grote inzet voor het onderwijs aan de Nederlandse gymnasia in het algemeen en aan het Utrechtsch Gymnasium Hieronymianum in het bijzonder door de koning de Ridderorde van den Nederlandsche Leeuw kreeg opgespeld. Dornseiffen bleef tot zijn 75e verbonden aan het Utrechtsch Gymnasium. Door enkele fysieke ongemakken bleek een langer functioneren niet mogelijk en werd hem eervol emeritaat verleend. Maar geestelijk schortte er niets aan hem. Hij pakte een oude liefde weer op, namelijk de vertaling van twee meesterstukken van de Griekse poëzie, de *Ilias* en de *Odyssea*. Tot kort voor zijn overlijden, al aan het sterfbed gekluisterd, hield hij zich nog bezig met het corrigeren van de drukproeven van deze laatste werkzaamheden. Op 16 november 1858 overleed Dornseiffen op 84-jarige leeftijd in zijn woning 'In de Sint Pieters Regenboog'. Op 20 november volgde de begrafenis. Vele leerlingen - vaak

tot zijn vrienden geworden - zijn oud-collega's en anderen voor wie hij veel had betekend, namen hier samen met de familie afscheid van een rijk getalenteerd en wijs man. Enkele oud-leerlingen en oud-collega's spraken lovende woorden en dankbetuigingen bij zijn begrafenis. Namens de familie sprak zijn oudste zoon Johannes George Dornseiffen. In de *Utrechtsche Courant* van 20 november 1858 verscheen het volgende afscheidsgedicht van zijn collega en vriend Dr. Wap:

Bij den dood van den ruim
vier-en-tachtig-jarigen Dornseiffen

*Geleerdheid drukt een krans op deze zilveren haren,
De Koning hecht het Kruis van Eer hem op de borst,
De dichtkunst vlecht zijn kroon uit keur van lauerblâren,
In 't eind, de kruin bezwijkt, die zooveel glorie torst.*

Literatuur

- Anoniem, 'Eervol ontslag Mr. G. Dornseiffen', *Utrechtsche provinciale en stads-courant* 30-04-1849.
- Anoniem, 'Levensschets van Mr Gerardus Dornseiffen', *Utrechtsche Courant* 20-11-1858.
- Anoniem, *Levensbericht van Mr. G. Dorn Seiffen*; Centraal Bureau voor Genealogie, Dossier Dornseiffen, Bibliotheek.
- Boekholt, P.T.F.M., en E.P. de Booij, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen, Maas-tricht 1987) 125-127.
- Dornseiffen, Abraham Arend, en Isaac Dornseiffen, *Genealogie van het geslacht Dornseiffen* (Amsterdam 1850).
- Dornseiffen, Dick, *Genealogie van de Familie Dornseiffen* (Bussum 1997) 116-125.
- Dornseiffen, Gerardus, 'De krachtige zegen' en 'De ongelijke bedeeing', *Utrechtsche Volks-almanak* 1842.
- Frederiks, J.G., en F. Jos. van den Branden, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-nederlandsche Letterkunde* (Amsterdam 1888-1891) 212.
- Heusde, J.A.C. van, 'Levensbericht van Mr. G. Dorn Seiffen', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1859, 109-148.
- Wap, Dr., 'Bij den Dood van den ruim vier-en-tachtig-jarigen Dornseiffen', *Utrechtsche Volksalmanak* 1858.

Expositie in het Museum paviljoen.

□ FOTO MAIKEL SAMUELS | WATERLINIEMUSEUM FORT BIJ VECHTEN

Fort vertelt eigen geschiedenis

Het nieuwe Waterliniemuseum Fort bij Vechten

De provincie Utrecht is een nieuw museum rijker: het in oktober 2015 geopende Waterliniemuseum Fort bij Vechten. Behalve een nieuw gebouwd museum paviljoen dat het verhaal vertelt over de Nieuwe Hollandse Waterlinie heeft ook het fraai opgeknapt terrein van het fort de bezoeker landschappelijk en historisch veel te bieden. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is geselecteerd om in 2019 mogelijk te worden toegevoegd aan de Werelderfgoedlijst van UNESCO.

Nederland kent vele waterlinies die ooit in de vorm van dijken, forten en sluizen werden gebouwd als verdedigingswerken. Het idee was om bij nadering van de vijand de omliggende grond onder water te zetten. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is er een van. Deze werd tussen 1815 en 1870

gebouwd en strekt zich als een 85 kilometer lang lint uit van Muiden tot aan de Biesbosch. Toen men klaar was met de bouw, was het idee van deze verdedigingslinie jammer genoeg al snel achterhaald door de komst van de luchtvaart en lange afstandsbeschut. Maar het leverde wel unieke en vaak

ongerepte plekken op zoals Fort bij Vechten, een van de grootste en mooiste forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Verdedigen met water

Het Waterliniemuseum vertelt meer dan alleen het verhaal van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De verdediging van Nederland met de hulp van water is de rode draad in het museum. Het museum presenteert zichzelf als 'een stoer familiemuseum' vol interactieve belevenissen. Bij de entree ontvangt de bezoeker een polsbandje met zogenaamde *Near Field Communication*. Zodra je het museum binnen komt, rinkelt de telefoon en wordt gevraagd je postcode door te geven. Afhankelijk van je woonplaats worden de verhalen in het museum gepersonaliseerd en kom je te weten of jij al dan niet met je voeten in het water zou hebben gestaan. Je polsbandje activeert onder

Openluchtmaquette van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

□ FOTO LUUC JONKER | WATERLINIEMUSEUM FORT BIJ VECHTEN

andere een aantal historische, prachtig vormgegeven vilten figuren. Zo verhaalt een boerin uit het Rampjaar 1672 hoe haar woonomgeving onder water werd gezet toen ons land werd aangevallen door de vijand. Ook kun je met een *virtual reality*-bril op over de waterlinie vliegen en zien hoe alles onder water is gezet. Het zijn mooie staaltjes op het gebied van de huidige interactieve techniek (die het nog doen ook). De bezoeker die hier echter wat meer diepgaande informatie en originele objecten verwacht, komt wat minder aan zijn trekken. Door de aard van het gebouw - licht en open - hangen hier voornamelijk reproducties met vrij summiere bijschriften.

Ondergronds gevoel

Het museumgebouw zelf is heel bijzonder. Het werd ontworpen door

het aanstormend talent Anne Holtrop (1977). Hij kwam in 2010 als winnaar naar voren van een prijsvraag die onder tien jonge architecten werd uitgeschreven. Het nieuwe museum moest passen in het masterplan voor het te renoveren Fort bij Vechten. In dit plan van architect Penne Hangelbroek was het uitgangspunt dat het fort zichzelf als het ware aan het publiek uitlegt. Om dat voor elkaar te krijgen werd de zogenaamde 'strook' aangelegd: een 80 meter brede, 450 meter lange zone die de situatie van circa 1880 reconstrueert toen het fort nog in bedrijf was als militair bolwerk. Het museumgebouw moest in dit plan worden neergezet als een onderdeel van het ondergrondse stelsel van gebouwen. Holtrops oplossing was het gebouw met behulp van het landschap te vormen. En dat is prach-

Joyce Pennings

Vakspecialist indicering bij Het Utrechts
Archief en redactielid van dit tijdschrift.

Waterliniemuseum Fort bij Vechten

Achterdijk 23, Bunnik

Openingstijden

dinsdag tot en met zondag van 10.00 tot 17.00 uur
tijdens landelijke schoolvakanties ook op maandag

Toegangsprijzen

Volwassenen € 7,50

Kinderen t/m 4 jaar gratis

Kinderen 5 t/m 12 jaar, houders Museumkaart en
houders U-pas € 5,00

Er kunnen verschillende (betaalde) rondleidingen
geboekt worden (€ 3,50 of € 4,50 p.p.)

Het museum en het fort zijn ook toegankelijk voor
mensen die slecht ter been zijn.

Routebeschrijving

zie www.waterliniemuseum.nl.

tig gelukt met een ruimtelijke indeling die het ondergrondse gevoel inderdaad oproept; strakke, glooiende muren van beton en als hoogtepunt in de patio een 50 meter lange openluchtmaquette van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Ook de renovatie van het terrein zelf is goed geslaagd. Bijzonder is de smalle entree over een loopbrug met aansluitend een smalle betonnen doorgang uitgehouden in het fort. Het is aangenaam te struinen over het terrein. Naast de reeds vermelde historische strook zijn er historische gebouwen waar je meer te weten komt over de geschiedenis van het Romeinse castellum Fectio (begin 2016 nog niet te bezichtigen evenmin als de tentoonstelling 'Romeins Vechten'), de fortbouw en een tentoonstelling over het soldatenleven op het fort tijdens de Eerste Wereldoorlog. Met een ruime parkeerplaats, een uitstekende website (www.waterliniemuseum.nl), een aardige museumwinkel en een museumcafé zijn ook de praktische zaken rondom een bezoek goed geregeld.

Het lot van Levie

Hoe een joodse inwoner van Houten in Auschwitz terecht kwam

In Houten woonden tijdens de oorlogsjaren twee joden. Een onderzoek naar een van hen, Levie Mozes, levert een schokkend relaas op. Hij kwam in februari 1943 om in Auschwitz nadat hij vier maanden eerder, mogelijk door toedoen van zijn eigen vrouw, was opgepakt.¹

‘Hier mijn vrouw, lieveling, met een goede en blijde toekomst in het verschiet, neem ik voor het oogenblik afscheid van je en hoop je zoo spoedig mogelijk in betere omstandigheden weer terug te zien. Hartelijke en innige zoenen van je steeds ouwe trouwe en liefhebbende Levie’.² Dit waren de laatste zinnen die Levie Mozes in Westerbork aan zijn vrouw schreef. De dag erna werd hij op transport gesteld naar Auschwitz.

De joodse Levie Mozes (geboren in 1903) was sinds 1931 getrouwd met de niet joodse Maria Willemsen. Sinds halverwege de jaren dertig woonden ze aan de Odijscheweg H 207a in Houten. Hij was een handelsreiziger en een soort los werkmans in de landbouw. Hij verdiende niet veel, wat thuis regelmatig tot spanningen leidde.³

De naam van Levie Mozes komt voor op het Digitaal Joods Monument (www.joodsmonument.nl), een website met namen van alle Nederlandse joden die omkwamen tijdens de bezetting. Bij zijn naam staat een verwijzing naar dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR). Dit zijn opsporings- en berechtingsdossiers van mensen die na de bezetting zijn verdacht van en veroordeeld voor 'onvaderlandslievend handelen'.

De mannen van de Centrale Controle

De CABR-dossiers hebben betrekking op de Utrechtse politiemannen Cornelis van Tricht, Nico de Jong en Jan van Cleef. Zij behoorden tot de Centrale Controle, de afdeling van het Utrechtse politiekorps die vanaf juni 1942 verantwoordelijk was voor de opsporing en arrestatie van (ondergedoken) joden. In een periode van achttien maanden heeft de Centrale Controle in Utrecht en omgeving honderden joden gearresteerd en overgedragen aan de *Sicherheitsdienst* (SD). Dit gebeurde veelal op grond van 'mededelingen' over joodse onderduikers, die doorgaans via de SD op de Maliebaan binnenkwamen.⁴

De Politieke Recherche Afdeling (P.R.A.) in Utrecht, die na de bevrijding belast was met de opsporing van 'foute' Nederlanders in haar regio en het aanleveren van bewijsmateriaal, kwam Levie Mozes als slachtoffer van Utrechtse politiemensen op het spoor door bestudering van de dagregisters van de Utrechtse politie. Die vermeldten dat Levie Mozes op maandag 12

Het gemeentehuis annex politiebureau in Houten waar Levie Mozes direct na zijn arrestatie heen werd gebracht. De foto werd een jaar eerder gemaakt, links café De Zwijger.

□ REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM ZUIDOOST UTRECHT

oktober 1942 was aangebracht door de rechercheurs Van Tricht en De Jong en dat hij in bewaring bleef voor de *Sicherheits Polizei* (SiPo). Ambtenaren van de P.R.A. Utrecht stelden vervolgens een onderzoek in waarvan een papieren neerslag terug te vinden is in de CABR-dossiers. De Jong verklaarde tijdens zijn verhoor dat hij en zijn twee collega's van hun chef de opdracht hadden gekregen in Houten 'een zekere Mozes aan te houden, die gemengd gehuwd was en die aldaar geregeld zonder ster op straat liep'. Tijdens het gerechtelijk onderzoek werden als getuigen à charge onder andere de echtgenote van Levie Mozes, Maria Willemsen, boer Johan-

nes van Wijk uit Houten en veldwachter Johannes Hoekstra uit het dorp opgeroepen.⁵ Maria Willemsen vertelde het volgende:

'Op maandagavond 12 October 1942, omstreeks half negen, kwam de gemeentepolitie van Houten, Hoekstra genaamd, die mij goed bekend is, met drie personen waarvan twee in burger en een in de uniform van agent van politie gekleed waren, bij mij op zij van het huis de bijkeuken binnen. Hoekstra vroeg aan mij om mijn man te spreken. Toen ik hem vertelde dat mijn man niet thuis was, vroeg hij mij waar mijn man heen was. Daar ik wist dat Hoekstra als vertrouwd bekend stond, vertelde ik hem

Hoofdbureau van Politie aan de Catharijnekader (Paardenveld) waar Levie Mozes vervolgens heen werd gebracht. De foto dateert uit de jaren 30.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

dat mijn man naar boer Van Wijk was op de Grote Geer te Houten. Maar dit heb ik hem niet eerder verteld, dan nadat hij mij had gerust gesteld door te zeggen: “U kunt mij vertellen waar Uw man is, want de heren moeten alleen maar inlichtingen van hem hebben.” [...] Toen ik aan Hoekstra had verteld waar mijn man was, hoorde ik Hoekstra tegen de rechercheurs zeggen: “Heren, wij kunnen Mozes ophalen want hij is bij boer Van Wijk op de Grote Geer en dit adres is mij bekend.”

Boer Van Wijk verklaarde vervolgens in hetzelfde onderzoek aan de opsporingsambtenaar:

‘Op een avond in October 1942 kwam de mij bekende Levi Mozes bij mij praten, over het rooien van een land met bieten. Het was mij bekend, dat Mozes een jood was en wij spraken er nog over, dat hij zolang met rust werd gelaten door de Duitsers. Hij was nog niet lang bij mij in huis, toen de politiemann Hoekstra uit Houten de

deur binnenkwam, in gezelschap van twee of drie in burger geklede personen. Toen zij Mozes zagen zitten, werd hij direct meegenomen. Ik was zo geschrokken, dat ik mij niet veel meer van deze arrestatie kon herinneren, vooral daar wij net over zijn toestand hadden gepraat. [...] De fiets van Mozes [is] hier [...] achtergebleven. Ik heb Mozes nooit meer teruggezien.’ De verklaring die veldwachter Hoekstra aflegde lag in de lijn met die van Maria Willemsen en Johannes van Wijk. Hij vertelde dat hij die avond op De Brink (nu Het Plein geheten) voor het politiebureau (ondergebracht in het toenmalige gemeentehuis van Houten) een auto zag staan. Hij herkende een rechercheur uit Utrecht die hem vroeg naar het adres van Levie Mozes:

‘Daar deze Mozes bij de politie in Houten bekend stond als een zwarte handelaar, althans iemand die nogal rommelde met de distributiebepalingen, dacht ik niet anders dan dat

de politie hem voor een dergelijk feit moest spreken. Het bleek dat er meerdere Utrechtse rechercheurs van politie in de auto aanwezig waren, die mij later bleken te zijn genaamd Van Tricht, Van Cleef en De Jong. Zij vroegen mij om mee te gaan naar het adres van Levie Mozes. Ik, van mening zijnde als politiemann collega’s behulpzaam te moeten zijn en toen nog niet vermoedende dat het om de jood Mozes te doen was, stapte in de auto en ging met hun mee naar de Odijkseweg H 207, zijnde het adres waar Mozes woonachtig was.’

Nadat ze Mozes’ echtgenote hadden gesproken, vergezelde Hoekstra de mannen van de Centrale Controle naar de – toen nog – zeer afgelegen boerderij De Grote Geer ten noordoosten van het dorp. Naar zijn eigen zeggen realiseerde hij zich daar waar hij aan mee werkte: ‘Toen pas begreep ik dat zij de jood Mozes moesten hebben omdat hij jood was. Had ik dit direct begrepen, dan zou ik aan deze arrestatie niet mijn medewerking hebben gegeven.’ Over het treurige vervolg die avond verklaarde de politiemann:

‘Wij zijn teruggereden naar het

Een Duitse officier van de Wehrmacht en een Utrechtse politiemann voor het Hoofdbureau van Politie, tussen 1941 en 1943.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gemeentehuis te Houten en daar vroeg Mozes of hij nog wat kleren, handdoek en zeep mocht meenemen. Een van de rechercheurs is naar zijn huis gereden en kwam terug met de vrouw van Mozes. Het afscheid van de vrouw van Mozes was zeer koud. Mozes huilde, maar zij was onberoerd onder dit afscheid. Dit afscheid was nog reden om een van de rechercheurs te doen zeggen: 'Ik geloof werkelijk, dat dat wijf blij is, dat wij haar man meenemen.' Ik antwoordde: 'Heb je dat nu pas in de gaten.' Ik verklaar, dat ik het bijna aan zekerheid grenzende vermoeden heb, dat de vrouw van Mozes, Maria Willemsen genaamd, haar man verraden heeft.' Levie Mozes werd na het afscheid van zijn vrouw overgebracht naar het hoofdbureau van politie aan het Paardenveld in Utrecht. Uit een verklaring van zijn vrouw weten we dat zij twee weken later een brief van de S.D. uit Amsterdam kreeg waarin werd meegedeeld dat zij schone kleren voor haar man mocht komen brengen. Ze is bij hem langsgesgaan in de gevangenis aan de Weteringschans. Dit was een strafgevangenis waar mensen terechtwamen die de maatregelen van de Duitsers niet in acht namen. Later is Levie Mozes overgebracht naar Kamp Amersfoort, vanwaar uit

hij zijn vrouw nog een brief zou hebben geschreven. Volgens gegevens bij Herinneringscentrum Kamp Westerbork is Levie Mozes daar begin december 1942 aangekomen en nog geen week later, op 12 december, op trans-

port gesteld naar Auschwitz. Daar is hij op 28 februari 1943, 39 jaar oud, omgekomen.

De rol van Levie Mozes' echtgenote

Veldwachter Hoekstra sprak, tijdens het onderzoek in 1946 naar de mannen van de Centrale Controle, zijn vermoeden uit dat Maria Willemsen haar man zou hebben verraden. Hij had haar daarom al eerder, op 11 mei 1945, in haar woning gearresteerd. Dat deed hij toen niet zozeer in de functie van veldwachter, maar als

Een cel in het Hoofdbureau van Politie, gefotografeerd kort na de oorlog.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ambtenaar van de Politieke Opsporingsdienst van Houten (de P.O.D.), een lokaal orgaan dat na de bevrijding was opgericht in het kader van de bijzondere rechtspleging. Maria Willemsen werd naast verraad van haar man ook verdacht van het op vriendschappelijke voet staan met Duitse instanties.⁶ De P.R.A. Utrecht stelde daarom een onderzoek naar haar in en bevroeg onder meer buurvrouw H. van Rooijen. Zij verklaarde: 'Gedurende geruimen tijd hebben tegenover ons gewoond aan de Odijk-scheweg te Houten, de Familie Mozes. [...] Verschillende malen werd ik bij een ruzie tusschen deze beide ontboden, dan weer door de man en dan weer eens door de vrouw. [...] Zij had haar man de jood flink onder de duim, want als er weer eens ruzie was, gebeurde het wel dat zij tegen de jood zei: "Als je zoo doorgaat, ga ik naar de Duitschers." Telkens als zij dit tegen de jood Mozes zeide, kromp hij ineem, en was dan bang. [...] Nadat de jood door de Recherche Utrecht was gehaald in het jaar 1943 [is 1942, CH], beweerde zijn vrouw dat zij nu blij was, dat hij gehaald was. Als zijn vrouw dien avond dat zij de jood kwamen halen had verteld, dat hij niet thuis was en in Amsterdam zat, had zij de jood kunnen waarschuwen. Maar zij was veel te blij dat nu eindelijk de jood gehaald werd.' Na haar aanhouding vertelde Maria Willemsen meer over haar doen en laten ten aanzien van haar man en de Duitse instanties: 'De verhouding tusschen mij en mijn man was nu niet bepaald goed. Ik

Een NSB'er houdt de wacht voor Maliebaan 13 (rechts), links daarvan het kantoor van de Beauftragte voor de provincie Utrecht, dr. Joachim die in 1940 door Maria Willemsen bezocht werd en de vraag kreeg voorgelegd of hij ervoor kon zorgen dat haar man in Duitsland zou worden opgenomen of te werk gesteld.

□ FOTO NICO JESSE | NEDERLANDS FOTOMUSEUM

kreeg veel slaag van hem. Daarom heb ik ook moeite gedaan om van hem af te komen. In 1940 ben ik naar de Duitse Dr. Joachim op de Maliebaan te Utrecht [gegaan], met het verzoek om opname van mijn man of te werkstelling in Duitsland. Ik had geen relaties met de S.D. [...] Ik ben op of omstreeks Dec. 1943 bij de S.D. Euterpestraat te Amsterdam geweest om inlichtingen over mijn man. Deze deelde mede dat hij wel dood zou zijn. Toen ik zeker wist dat hij dood was, ben ik op 22 Maart

1945, gehuwd met Cor Nieuwkoop, die reeds eenigen tijd bij mij in kost was geweest. Ik geloof niet dat mijn man door iemand is aangebracht. Maar omdat hij een jood was moest hij weg. Burgemeester Los van Houten heeft hem verschillende malen gewaarschuwd dat hij zonder ster liep. Toen zei deze Burgemeester tegen hem: "De Kruik gaat net zo lang te water tot hij breekt." Ik leef nu heel gelukkig met Nieuwkoop [...]. Ik ben geen Jodenhaatster, maar ik wilde hem als man kwijt.'

Berechting van betrokkenen

Op 13 mei 1946 deed het Tribunaal Utrecht, gezeten in het tribunaalgebouw in Amersfoort aan de Utrechtseweg, uitspraak in de zaak Maria Willemsen. Volgens de rechter kon de relatie tussen haar handelen en de arrestatie van haar man niet worden aangetoond. Ze was dan wel in 1940 naar de S.D. gegaan en had verzocht om tewerkstelling van haar man, maar de arrestatie was daar niet direct op gevolgd. Bovendien 'blijkt, uit een door de raadsman overgelegde brief van 11 december 1942 uit Westerbork en afkomstig van de toenmaligen echtgenoot en kennelijk geschreven buiten voorkennis van de Duitsers een zoodanigen geest ademt, dat niet is aan te nemen, dat de verhouding tusschen de echtgenooten zoodanig was, dat zij bewust aan een arrestatie zou hebben meegewerkt.'⁷ Deze indrukwekkende brief bleek zich in haar strafdossier te bevinden. Het is een met potlood geschreven brief van drieënhalve kantje uit Westerbork, waarop Levie Mozes in een klein handschrift zoveel mogelijk probeerde te schrijven.⁸ Toen Levie Mozes de brief schreef, wist hij nog niet dat hij de volgende dag naar Auschwitz zou worden gedeporteerd, al hield hij er rekening mee door te zeggen dat Maria haar brief aan hem beter kon sturen ter attentie van een kennis die hij in het kamp was tegengekomen. Hij vroeg haar bonnen te sturen, want 'ja ik weet niet waar ik terecht zal komen. Ik wil er door heen en levendig thuiskomen. En ik kom levend thuis. Ik heb

Het Plein (De Brink) in Houten in 1941 met links café De Roskam. Hier vindt nu op 4 mei de jaarlijkse dodenherdenking plaats.

□ REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM ZUIDOOST UTRECHT

in Amersfoort wel een harde maar in dat opzicht goede leerschool doorlopen. Het moet wel heel gek gaan wil ik er niet doorheen komen. Na mijn thuiskomst hoop ik weer een gelukkige en goede toekomst met jou mijn schat tegemoet te gaan.' En over de reden van zijn arrestatie schreef hij: 'Het eenigste waarvoor ik vast ben genomen is dat zij mij zonder ster hebben aangetroffen. Maar ja als het dat niet was geweest was het misschien wat anders. Anders waren zij niet met z'n vijven uit Utrecht gekomen om mij te controleren.'⁹ Maria Willemsen werd wel schuldig bevonden aan het meermalen bedreigen van voor haar onwelgevallige dorpsgenoten door haar connecties met de S.D. te noemen. Ze is veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf. De rechercheurs van de Centrale Controle die betrokken waren bij de arrestatie van Levie Mozes werden allen geïnterneerd en vervolgd. Van Cleef en Van Tricht kregen elf jaar gevangenisstraf. De Jong werd in februari 1949 vroegtijdig vrijgelaten uit voorarrest in verband met zijn slechte gezondheid. Een maand later over-

leed hij.¹⁰ Veldwachter Hoekstra, die de rechercheurs had bijgestaan bij de arrestatie, werd als een 'goede' Nederlander gezien, want na de bezetting kreeg hij een functie bij het overheidsapparaat dat Nederland moest zuiveren van 'foute elementen'.

Het lijkt erop dat Levie Mozes is opgepakt, omdat hij zich niet hield aan de beperkende regels die de Duitsers stelden aan joden. Het wrange is dat gemengd gehuwde joden, zoals Levie Mozes, vrijgesteld waren van deportatie. Wanneer hij wel een Jodenster had gedragen, had hij misschien kunnen overleven. De vraag wie de S.D. heeft getipt over het feit dat Levie Mozes het niet zo nauw nam met de Duitse verordeningen, blijft moeilijk te beantwoorden. Zijn vrouw had kunnen voorkomen dat hij werd gearresteerd, maar de tribunaalrechter achtte het niet aannemelijk dat zij hem had aangegeven. Ook veldwachter Hoekstra stond tijdens en na de bevrijding niet bekend als iemand die

Dodenherdenking op Het Plein in het Oude Dorp Houten mei 2015.

□ FOTO HANS GEERLINGS | ONSHOUTEN.NL

een dubieuze rol speelde. Van hem is geen zuiveringsdossier aangelegd. Een smetteloos blazoën was voor burgemeester Los niet weggelegd. Al werd hij in 1943 door de Duitsers vervangen door een N.S.B.-burgemeester, na de bevrijding werd toch een onderzoek naar hem ingesteld en werd

geconcludeerd dat hij te kort was geschoten in het betrachteren van de juiste houding jegens de bezetter.¹¹ In het zuiveringsonderzoek kwam echter de zaak Mozes niet aan de orde. Levie Mozes is de enige joodse inwoner van Houten die vervolgd en omgekomen is. Houten, in 1942 een dorp

met ruim 2.700 inwoners¹², telde maar twee joden. Beiden waren ze gemengd gehuwd. In de provincie Utrecht kwamen in totaal een kleine 1.900 joden om tijdens de bezetting.¹³

Nu is na zoveel jaren het verhaal van Levie Mozes verteld. De jaarlijkse dodenherdenking op 4 mei in Houten vindt plaats op Het Plein, de plek waar Levie Mozes in 1942 afscheid nam van zijn vrouw.

Noten

- 1 Alle met naam genoemde personen zijn inmiddels overleden. Voor zover bekend heeft Maria Willemsen geen kinderen gekregen. Van de hoofdpersonen zijn geen foto's bekend.
- 2 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 54333.
- 3 Digitaal Joods Monument, www.joodsmo-nument.nl, bezocht in maart 2015; Nationaal Archief, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 107807.
- 4 Ad van Liempt, en Jan H. Kompagnie, *Joden-*

jacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam, 2011) 237.

- 5 Nationaal Archief, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 107807.
- 6 Ibidem, inv.nr. 97942.
- 7 Ibidem, inv.nr. 54333.
- 8 Omdat het archief beperkt openbaar is, was het niet toegestaan om een kopie van deze brief te maken.
- 9 Nationaal Archief, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 54333.
- 10 Jodenjacht, 238.

- 11 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: *Zuivering van Ambtenaren en de Nederlandse Orden, 1940-1984*, toegangsnummer 2.04.67, inv.nr. 18110.
- 12 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 Januari 1943* (Den Haag 1944). http://www.dbnl.org/arch/_bev001bevo19_01/pag/_bev001bevo19_01.pdf, bezocht in mei 2015.
- 13 Croes, Marnix en Peter Tammes, *Giflaten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 2006) 572-577.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 89e jaargang nr. 2 / april 2016 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 3: 1 mei 2016

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is

2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Agenda

Historisch Café

Op *vrijdag 8 april* spreekt Elizabeth den Hartog, docent aan de Universiteit Leiden, waar ze zich onder andere bezighoudt met beeldhouwkunst en architectuur in de Middeleeuwen. Haar voordracht handelt over de bouwsculptuur van de Utrechtse Dom, onderwerp van een onlangs verschenen door haar geschreven boek.

Op *vrijdag 13 mei* is het de beurt aan Bert Poortman die vertelt over de correspondentie van horlogemaker Jochem Langerak (1720-1813) en de manier waarop die gevonden is. Bert Poortman is actief betrokken bij de historie van het Ridderchapkwartier en bij de Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. De lezing begint om 17.15 uur en duurt tot circa 18.00 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Lezing over Utrecht en de beeldenstorm

Historicus Sander Wassing spreekt op *woensdag 20 april* over Utrecht, de Beeldenstorm en Alva's Raad van Beroerten. Hij bespreekt de Utrechtse Beeldenstorm in augustus 1566 en wat daaraan voorafging. Ook gaat hij in op het onderzoek dat commissarissen namens Alva's Raad van Beroerten tussen 1567 en 1572 verrichtten naar de verantwoordelijken voor deze 'misdadentegen de geestelijkheid'.

De lezing wordt gehouden in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Zaal open vanaf 19.00 uur. De kosten bedragen €5,- per persoon, te betalen voorafgaande aan de lezing. Aanmelden tot 15 april 2016 bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Excursie Zilveren Schaats

Op *woensdag 18 mei* vindt een excursie plaats naar De Zilveren Schaats, een (beperkt toegankelijke) landtong en een water aan de oostkant van de stad. Ooit was het een schaatsvereniging van de Utrechtse adel en patriciaat die op dat water schaatsten. Bas Nugteren, kenner van het gebied en van de geschiedenis van die buurt ten oosten van het Wilhelminapark, verzorgt een rondleiding voor twee groepen van maximaal twaalf personen (in verband met de broedtijd!).

De excursies vinden plaats om 14.00 en 15.00 uur. Verzameld wordt op de Rembrandtkade ter hoogte van huisnummer 1. De kosten bedragen €5,- per persoon, te betalen voorafgaande aan de excursies. Aanmelden tot 13 mei 2016 bij Anne Marie Molensky: molensky@hetnet.nl.

Grote Excursie naar Leidsche Rijn en Castellum Hoge Woerd

Zaterdag 4 juni vindt de jaarlijkse Grote Excursie plaats, ditmaal met een programma in Leidsche Rijn en Castellum Hoge Woerd. Voor meer informatie zie de achterzijde van dit nummer.

Tentoonstelling Utrechtse Domtoren

Op *zondag 26 juni* bieden het Centraal Museum Utrecht en de Vereniging Oud-Utrecht een exclusief programma aan in het kader van de tentoonstelling *Trots van de stad. De Utrechtse Domtoren*. Het programma begint om 10.15 uur met koffie en thee in het museumcafé gevolgd door een lezing door samennstellers en kenners René de Kam en Renger de Bruin. Daarna wordt de tentoonstelling over de Domtoren bezocht en vindt een afsluitende lunch plaats in de Tuinzaal van het museum. Kosten €15,- (excl. toegang museum). Aanmelden via www.oud-utrecht.nl of per e-mail naar secretariaat@oud-utrecht.nl.

GrafiServices Service voor communicatie

Van huis uit de specialist in gedrukte communicatie, inmiddels een organisatie die het hele communicatietraject beheerst. Sterk op het gebied van gedrukte, geprinte en digitale communicatie in combinatie met mail, fulfilment, warehousing en logistiek. Met professionals die ook interim, gedetacheerd of als consultant voor u aan de slag kunnen. We zetten de lijnen uit, adviseren, organiseren, regisseren, produceren, ontzorgen. Altijd in nauwe betrokkenheid. En met maar één doel voor ogen: het realiseren van uw communicatiedoelstellingen. Pas dan zijn wij tevreden.

ra
f
g
s
e
i
s

Bezoekadres
Kanaalweg 30
3526 KM Utrecht

(030) 2 822 822
www.grafiservices.nl
info@grafiservices.nl

MAPPA

Maps

ORIGINELE 16-18e EEUWSE STADSPLATTEGRONDEN

www.mappamaps.com

Van Lidth de Jeudestraat 5 3581 GG Utrecht
info@mappamaps.com mobile +31 (0)6 10 92 70 51

Grote Excursie naar Leidsche Rijn en Castellum Hoge Woerd

Op zaterdag 4 juni vindt onder deskundige leiding de jaarlijkse Grote Excursie plaats, ditmaal naar Leidsche Rijn met als hoogtepunt Castellum Hoge Woerd. In de ondergrond daarvan liggen de resten van een ommuurd Romeins fort waar vanaf 41 na Chr. zo'n 500 soldaten gelegerd waren. Door het castellum liep de Romeinse weg. De funderingen van een militair badhuis net buiten de poorten maken duidelijk dat de Romeinen vele gewoonten en gebruiken meenamen naar ons land.

Tijdens de Grote Excursie komen de rijke geschiedenis van dit gebied en de spectaculaire opgravingen ruimschoots aan bod. Na een bezoek in het bezoekerscentrum met een grote maquette van de wijk staan verder op het programma: een rondrit langs de architectuur van Leidsche Rijn en een bezoek aan het glazen carillon in Vleuterweide en aan het Máximapark. Hoogtepunt is het Castellum Hoge Woerd met het Romeinse schip De Meern 1, waar archeoloog Erik Graafstal een inleiding zal houden gevolgd door vier rondleidingen. Daar vindt ook de afsluitende borrel plaats. Hier en daar moet een stukje gelopen worden. Deelnemers worden vanaf Utrecht-centrum (en terug) per bus vervoerd naar en door Leidsche Rijn.

De Grote Excursie is uitsluitend toegankelijk voor (huisgenoot)leden.

Oud@Utrecht

Aanmelding kan op twee manieren:

- **Vanaf 11 mei via www.oud-utrecht.nl**
Ga naar **agenda** en daar naar **Grote Excursie**.
Na invullen van uw gegevens kunt u direct betalen via iDeal of kiezen voor een andere betaalwijze (zie hieronder).
U ontvangt na betaling een e-mail als toegangsbewijs; vergeet niet deze uit te printen en mee te nemen.
- **Telefonisch op 11 mei van 13.00 tot 16.00 uur**
bij Wim Deijkers **(030) 236 45 47**. U wordt verzocht om direct na uw inschrijving €30,- over te maken op rekeningnummer NL55INGB0000056066 t.n.v. Vereniging Oud-Utrecht te Utrecht o.v.v. 'Grote Excursie 2016'. Uw bijdrage zal uiterlijk op 27 mei gestort moeten zijn; latere stortingen maken uw aanmelding ongeldig.
Daarna ontvangt u per post een bewijs van deelname dat tevens uw entreebewijs is; neem dit ook mee.

Bij meer dan 80 aanmeldingen wordt een wachtlijst aangelegd.

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl